

باسمه تعالی

محدوده و آثار اطاعت از شوهر از دیدگاه اسلام

فاطمه عالمزاده انصاری^۱

چکیده

خانواده محل انسان‌سازی است و زن و مرد دو رکن اصلی آن هستند. از آن‌جا که خداوند به تحکیم این بنیاد توجه ویژه‌ای دارد، احکام خاصی را درباره چگونگی تعامل بین این دو رکن بیان فرموده‌اند. یکی از احکام محکم‌کننده این بنیان، اطاعت از شوهر است. از منظر فقهی زمانی اطاعت از دیگران شرعاً واجب می‌شود که شخص اطاعت‌شده از جانب خداوند اذن دستوردادن داشته‌باشد. اطاعت از شوهر در فقه به معنای ولایت داشتن شوهر بر همسر است به گونه‌ای که بر زن واجب است نسبت به شوهر خویش فرمان‌بردار باشد. محدوده این اطاعت نیز در اختیار خداوند است. محدوده و آثار این اطاعت از دیدگاه اسلام را به شیوه توصیفی بیان شده‌است. در مورد حدود این ریاست یا در واقع حدود اطاعت از شوهر بین فقها اختلاف نظر است؛ ولی حق تمکین، تعیین مسکن، اجازه برای خروج از منزل، نذر، امور عبادی مستحب یا واجب دارای فرصت به عنوان حقوق واجب شوهر مورد توافق همگان است. از نظر اخلاقی اطاعت از شوهر در تمام امور است مگر امور مخالف شرع. این اطاعت آثار فراوانی بر خانواده و خود زن دارد.

کلید واژه: آثار اطاعت از شوهر، اطاعت از شوهر، شوهر، محدوده اطاعت از شوهر.

^۱. سطح ۲، مدرسه علمیه ام ابیها، دزفول، falem313@gmail.com

مقدمه

رسول خدا (ص) فرموده است: هیچ بنایی در اسلام نزد خداوند متعال محبوب‌تر از بنای ازدواج (خانواده) نیست.^۱ از آن‌جا که خداوند حکیم به این بنیان و تحکیم آن توجه ویژه دارد، احکام خاصی را درباره چگونگی ارتباط و تعامل زوجین به عنوان دو رکن اصلی تشکیل دهنده نهاد کوچک خانواده تشریع کرده است؛ یکی از این احکام اطاعت زن از همسر خویش است.^۲ خداوند متعال در قرآن کریم نیز به مسئله اطاعت از شوهر اشاره کرده است. در آیه ۳۴ سوره نساء مردان را قیّم زنان معرفی نموده است. روایات زیادی نیز وجود دارد که در آن‌ها به مسئله اطاعت از شوهر پرداخته شده است.

آشنایی با حدود و آثار اطاعت از شوهر به این جهت حائز اهمیت است که باعث رشد و تعالی زن، خانواده و در نتیجه جامعه می‌شود و از آن مهم‌تر زنان ممکن است در صورت اطاعت نکردن از همسرانشان به عنوان تکلیف شرعی و یا وظیفه اخلاقی باعث زیان دنیوی و اخروی خود، خانواده و جامعه بشوند. متأسفانه افراد زیادی در جامعه از حدود و آثار این اطاعت آگاهی ندارند.

در کتب اخلاقی و کتبی که به مباحث مرتبط با زنان و خانواده می‌پردازند مثل فاطمه‌شناسی، زن در اسلام، خانواده در اسلام فصولی در این رابطه مشاهده می‌شود.

در مقاله آثار فقهی اطاعت زوجه از زوج نوشته ابوالقاسم علیدوست و مهدی ساجدی، به بررسی دلایل فقهی آیه و روایتی که حکم به وجوب اطاعت از شوهر داشته‌اند پرداخته شده. در مقاله شرایط، قلمرو و آثار فقهی و حقوقی ریاست زوج بر زوجه نوشته فرهاد پروین و وحیده حسینی، به نظر فقها و حقوق‌دانان در رابطه با ریاست مرد و محدوده آن پرداخته شده است. در صورتی که در مقاله حاضر علاوه بر مسائل فقهی، جنبه اخلاقی این مسأله و آثار آن نیز بیان شده است. روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای است.

این مقاله در پی رسیدن به پاسخ این سؤالات است: محدوده اطاعت از شوهر از دیدگاه اسلام چه اندازه است؟ و این اطاعت چه آثاری بر زن دارد؟

۱. عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ : مَا بُنِيَ بِنَاءٌ فِي الْإِسْلَامِ أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهِ تَعَالَى مِنَ التَّزْوِيجِ.

ابن بابویه، من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۳۸۳.

۲. علیدوست، ساجدی؛ بررسی فقهی اطاعت زوجه از زوج، ص ۸.

۱- معنای لغوی و اصطلاحی اطاعت

اطاعت در معنای لغوی: «الطَّوع: انقیاد و فرمانبری، نقطه مقابلش کره: نافرمانی، است.... طاع له یطوع و اطاعه یطیعه: او را فرمان برد و گردن نهاد»^۱.

از منظر فقهی، زمانی اطاعت از فرامین انسان دیگری شرعاً لازم می‌شود که شخص اطاعت شونده از جانب خدا اجازه صدور اوامر و نواهی را داشته‌باشد.^۲

۲- حدود اطاعت از دیدگاه فقه

در بین فقها در تعیین دامنه ریاست مرد بر خانواده مانند بسیاری از مسائل دیگر، اختلاف نظر وجود دارد، البته میتوان آرا و نظرات آنان را در دو گروه عمده بیان کرد.

گروهی از فقها قلمرو ریاست شوهر بر زن را محدود به روابط زناشویی دانسته‌اند و گروهی دیگر ریاست شوهر بر زن را به صورت عام دانسته و آن را مقید به امور زناشویی نمی‌دانند و هر کدام نیز دلایل و استدلال‌های خاص خود را مدنظر داشته‌اند که به بیان آرا و نظرات هریک از دو گروه یادشده پرداخته می‌شود.

۱-۲- معتقدین به اطاعت اجمالی

گروهی از فقها با استناد به آنکه، مهم‌ترین دلیل و مدرک شرعی برای ریاست شوهر بر همسرش، طبق آیه ۳۴ سوره نساء^۳، انفاق زن توسط شوهرش می‌باشد و تکلیف انفاق مرد نسبت

۱. حسین بن محمد راغب اصفهانی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن ج ۲، ص ۵۱۳.

۲. علی‌دوست، ساجدی؛ بررسی فقهی اطاعت زوجه از زوج، ص ۹.

۳. آیه ۳۴ سوره نساء: الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالْمَصَالِحَاتُ قَانِتَاتٌ لِلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا

ترجمه: مردان کارگزاران و تدبیرکنندگان (زندگی) زنانند، به خاطر آنکه خدا مردان را (از جهت توان جسمی و تحمل مشکلات و قدرت روحی و فکری) بر زنان برتری داده، و به خاطر آنکه (مردان) از اموالشان هزینه زندگی زنان را (به عنوان حقی واجب) می‌پردازند؛ پس زنان شایسته و درست‌کار (با رعایت قوانین حق) فرمان‌بردار (و مطیع شوهر)‌ند (و) در برابر حقوقی که خدا (به نفع آنان برعهده شوهرانشان) نهاده‌است، در غیاب شوهر (حقوق و اسرار او را) حفظ می‌کنند و زانی که از سرکشی و نافرمانی آنان دچار بیم شده‌اید (در مرحله اول) پندشان دهید، و (در مرحله بعد) در خوابگاه‌ها از آنان دوری کنید، و (اگر اثر نبخشید) آنان را (به گونه‌ای که احساس و آزار سخت

به همسرش صرفاً در صورت وجود رابطه ی زوجیت، بر گردن زوج است، قلمرو ریاست شوهر بر زن را محدود به روابط زناشویی دانسته‌اند.^۱ ازجمله علامه طباطبایی بیان فرمودند: «قوامیت مرد بر همسرش به گونه‌ای نیست که اراده و تصرف زن را در ملک خویش سلب کند یا زن را از استقلال و حفظ حقوق اجتماعی و فردی خود و دفاع از آن باز دارد، بلکه معنی آن این است که چون مرد در مقابل تمتع خود از زن، مالی را به او می‌پردازد، زن نیز باید در آنچه مربوط به تمتع مرد است مطیع وی باشد و در غیاب شوهر حافظ ناموس او باشد».^۲

علامه فضل الله نیز در این باره می‌نویسد: «برخی مصداق ریاست مرد بر زن را توسعه‌می‌دهند تا شامل هر چیزی بشود، به طوری که مرد قائم به کارها و امور مختلف زن شود و زن هیچ ولایت و ریاستی بر امور خویش نداشته باشد، اما ریاست در مفهوم و نظر ما شامل هر چیزی نمی‌شود، بلکه مختص به دایره زوجیت و رابطه ی همسری است. ایشان در جای دیگر می‌نویسد اسلام بر زن فرض نکرده که از شوهر به طور مطلق اطاعت کند، به‌گونه‌ای که تفکر و خواست او در زندگی خصوصی و اجتماعی‌اش مختل شود».^۳

از آن‌جا که مسئله مربوط به نیازهای جنسی و امور زناشویی نیز بخشی از زندگی را شامل شده و به واسطه قرارداد پیوند ازدواج، از نظر شرع، حقوق و تعهداتی برای زوجین ایجاد می‌شود؛ بنابراین آیه شریفه پس از بیان مسئله مدیریت امور خانواده، درصدد بیان مطلب دوم؛ یعنی حقوق و وظایف خاص مرتبط با روابط زناشویی و به عبارت دیگر، تعیین محدوده‌ای است که در آن محدوده، اطاعت از شوهر به عنوان یک واجب مطرح بوده، شوهر در آن محدوده بر همسر خویش ولایت دارد. به عبارتی در فراز اول از آیه شریفه، به دلیل اینکه مسئله اطاعت از زوج به صورت روشن مطرح شده، تردیدی باقی نمی‌گذارد که اطاعت به عنوان یک واجب شرعی بر عهده زوجه قرار دارد و نیز به قرینه ادامه آیه (اطاعت در مقابل نشوز) فهمیده می‌شود که محدوده این اطاعت در مسئله زناشویی است.^۴

۲-۲- معتدین به اطاعت از زوج به صورت مطلق

به دنبال نداشته‌باشد) تنبیه کنید؛ پس اگر از شما اطاعت کردند برای در مضیقه قراردادن آنان هیچ راهی مجوید؛ یقیناً خدا بلندمرتبه و بزرگ است».

۱. فرهاد پروین، حسینی، شرایط، قلمرو و آثار فقهی و حقوقی ریاست زوج در رابطه با زوجه، ص ۷۰.

۲. طباطبایی، ۱۴۰۲، ج ۴، ص ۳۴۴ به نقل از فرهاد پروین، حسینی، شرایط، قلمرو و آثار فقهی و حقوقی ریاست زوج در رابطه با زوجه، ص ۷۰.

۳. فضل الله، ۱۴۲۳، ص ۱۱۳ به نقل از فرهاد پروین، حسینی، شرایط، قلمرو و آثار فقهی و حقوقی ریاست زوج در رابطه با زوجه، ص ۷۰.

۴. ابولقاسم علی‌دوست، ساجدی، بررسی فقهی اطاعت زوجه از زوج، ص ۱۵.

اکثر مفسران اعتقاد دارند مرد بر زن ولایت و سرپرستی دارد مانند ولایت والی بر رعیت. از این افراد جمله آلوسی، زمخشری و فیض کاشانی هستند و علت آن را موهبتی که بما فضل الله به آن اشاره دارد و درآمد (بما انفقوا) می‌دانند.^۱

گروهی از فقها قوامیت مرد بر همسرش را ریاست عام و مطلق در تمامی امور می‌دانند، از جمله زمخشری (مفسر اهل سنت) که در تفسیر آیه ۳۴ سوره نساء بیان می‌کند: «منظور آن است که مردان بر زنان سیطره کامل دارند و آنان را امر و نهی می‌کنند».^۲ آیت الله مقدس اردبیلی نیز در این مورد بیان می‌کند: «مردان امور زنان را به عهده دارند و بر آنان همانند والی بر رعیت تسلط دارند».^۳ مرحوم صاحب جواهر نیز از فقهای می‌باشد که معتقد به وجوب اطاعت مطلق زن از شوهر بوده و می‌گوید:^۴ «از حقوق شوهر بر زن این است که زن از او اطاعت کند و نافرمانی نکند».^۵ ایشان در این زمینه به برخی از روایات اشاره داشته‌اند از جمله، روایتی از پیامبر اکرم (ص) بدین مضمون که روا نیست انسانی بر انسان دیگر سجده کند و اگر این امر جایز می‌بود هر آینه زن به سجده بر شوهرش مأمور می‌گشت:

«أَنَّ قَوْمًا أَتَوْا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا رَأَيْنَا أَنَسًا يَسْجُدُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ لَوْ أَمَرْتُ أَحَدًا أَنْ يَسْجُدَ لِأَحَدٍ لَأَمَرْتُ الْمَرْأَةَ أَنْ تَسْجُدَ لِرَوْجِهَا»^۶

«گروهی نزد پیامبر خدا صلی الله علیه و آله آمدند و گفتند: ای پیامبر خدا صلی الله علیه و آله! ما جمعیتی را دیدیم که گروهی از آنان به گروه دیگر سجده می‌نمودند! پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرمود: اگر به کسی دستور می‌دادم به شخصی سجده کند، قطعاً به زن دستور دادم به شوهرش سجده کند».^۷

و روایت دیگری با این مفاد که جهاد زن، شوهرداری وی به بهترین وجه است:

«عَنْ أَبِي بَصِيرٍ وَ مُحَمَّدٍ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ جَدِّي عَنْ آبَائِهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ :

۱. سیفعلی زاهدی، فرهایری نژاد، حامدی نسب، بررسی و تحلیل آیه شریفه «الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ»، ص ۹۵.

۲. زمخشری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۴۹۵ به نقل از فرهاد پروین، حسینی، شرایط، قلمرو و آثار فقهی و حقوقی ریاست زوج در رابطه با زوجه، ص ۷۰.

۳. مقدس اردبیلی، ۱۳۷۸ ش، ص ۶۷۸ به نقل از همان، ص ۷۰.

۴. همان، ص ۷۰.

۵. النجفی، ۱۳۹۸، ج ۳۱، ص ۱۴۷ به نقل از فرهاد پروین، حسینی، شرایط، قلمرو و آثار فقهی و حقوقی ریاست زوج در رابطه با زوجه، ص ۷۰.

۶. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۰۷؛ حسین بن حمدان خصبی، الهدایه الکبری، ج ۱، ص ۵۴.

۷. کلینی، ترجمه فروع کافی، ج ۶، ص ۵۲۸.

است هر انسان متأهلی بر این واجب الهی آگاه باشد. آشنایی با حدود و آثار اطاعت به این دلیل اهمیت دارد از شوهر باعث رشد و تعالی زن، خانواده و جامعه می‌شود و زنان ممکن است در صورت اطاعت نکردن از همسران خود به عنوان تکلیف شرعی و یا وظیفه اخلاقی باعث زیان دنیوی و اخروی شوند.

محدوده این اطاعت از منظر اسلام از دو جهت بررسی می‌شود: از نظر فقهی و اخلاقی. در بین فقها در تعیین دامنه ریاست مرد بر خانواده مانند بسیاری از مسائل دیگر، اختلاف نظر وجود دارد، البته می‌توان آرا و نظرات آنان را در دو گروه عمده بیان کرد. گروهی از فقها قلمرو ریاست شوهر بر زن را محدود به روابط زناشویی دانسته‌اند و گروهی دیگر ریاست شوهر بر زن را به صورت عام دانسته و آن را مقید به امور زناشویی نمی‌دانند. اطاعتی که بنابر فتوای اکثریت فقهای معاصر بر زن واجب است: حق تمکین جنسی، خروج از منزل، حق انتخاب مسکن و تعیین محل سکونت (شهر یا کشور)، اعمال عبادی که با حق تمکین شوهر منافات دارند و نذر در امور مالی. اما از نظر اخلاقی، زن باید در همه مسائلی که خلاف حکم خدا نیست، از همسرش تبعیت کند. اطاعت در مسائلی که خلاف حکم خدا باشد و لازمه‌اش انجام کار حرام یا ترک یک واجب است، نه از شوهر و نه از هیچ فرد دیگری جایز نیست.

آثار اطاعت از شوهر حفظ اقتدار و مدیریت مرد، افزایش علاقه شوهر به همسرش، ورود به بهشت، الگوگیری از حضرت فاطمه (ع)، بهترین زنان شدن و دوری از بدترین بودن، به جا آوردن حقوق شوهر، بهره‌مندی از ثواب رزمندگان، جلوگیری از لعن فرشتگان است.

کتابها

قرآن کریم

- ۱- ابن ابی جمهور محمد بن زین الدین، **عوامل اللائی العزیزه فی الاحادیث الدینیہ**، ج ۳ و ۲، محقق: مجتبی عراقی، قم: مؤسسه سیّدالشهداء، ۱۴۰۳ هـ ق.
ابن شعبه، حسن بن علی، **تحف العقول**، ترجمه: صادق حسن زاده، قم: آل علی (ع)، ۱۳۸۲ هـ ش.
- ۲- ابن شعبه، حسن بن علی، **تحف العقول**، ج ۱، بی جا، بی نا، بی تا، <https://hadith.inoor.ir/>، ۱۴۰۰/۴/۲۶ هـ ش.
- ۳- جواد آملی، عبدالله، **مفاتیح الحیاء**، محققان: محمدحسین فلاح زاده و دیگران، مصححان: علی اسلامی، جواد محدّثی و محمود مهدی پور، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ صد و سی و دوم، ۱۳۹۲ هـ ش.
- ۴- حر عاملی، محمد بن حسن، **تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه**، ج ۲۰ و ۲۱، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۶ هـ ق.
- ۵- خدامیان آرائی، مهدی، **همسر دوست داشتنی: زندگی زناشویی بهتر را تجربه کنید**، قم: وثوق، چاپ بیست و نهم، ۱۴۰۰ هـ ش.
- ۶- خصیبی حسین بن حمدان، **الهدایه الکبری**، ج ۱، بیروت: مؤسسه البلاغ، ۱۳۷۷.
- ۷- خمینی، **تحریر الوسيله**، ج ۲، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، بی تا، <https://www.imam-khomeini.ir/>.
- ۸- _____، **ترجمه تحریر الوسيله**، ج ۲، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۳۸۵ هـ ش.
- ۹- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن**، ج ۲، بی جا: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار جعفریه، ۱۳۸۳ هـ ش.
- ۱۰- صدوق محمد بن علی، **الأمالی**، ج ۱، مترجم: محمد باقر کمره‌ای، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ هـ ش.
- ۱۱- _____، **علل الشرایع**، ج ۱، ترجمه: محمدجواد ذهنی تهرانی، قم: مؤمنین، ۱۳۸۰.

- ۱۲- _____ ، **علل الشرایع**، ج ۱، قم: مکتب الدواری، بی تا.
- ۱۳- ابن بابویه، محمد بن علی ، **من لا یحضره الفقیه**، ج ۳، قم ، جماعه المدرسین فی حوزه العلمیه بقم مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۴-۱۳۶۳ ه ق.
- ۱۴- _____ ، **الخصال**، ج ۲، بی جا، بی نا، بی تا، <https://hadith.inoor.ir/>، ۱۴۰۰/۴/۲۶ ه ش.
- طبرسی حسن بن فضل، **مکارم الأخلاق**، ج ۱، قم: شریف رضی، ۱۳۷۰.
- ۱۵- _____ ، **مکارم الأخلاق**، مترجم: احمدزاده، ج ۱، بی جا، بی نا، بی تا، <https://hadith.inoor.ir/>، ۱۴۰۰/۴/۲۶ ه ش.
- ۱۶- طبری آملی، محمد بن علی، **بشاره المصطفی لشیعہ المرتضی**، ج ۱، نجف اشرف: المطبعه الحیدریه، ۱۳۸۳.
- ۱۷- طوسی، محمد بن حسن ، **التہذیب الأحکام فی شرح المقنعه للشیخ مفید رضوان الله علیه**، ج ۷ و ۸، تهران: دارالکتب اسلامیہ، بی تا.
- ۱۸- _____ ، **گزیده تہذیب**، ج ۴، بی جا، بی نا، بی تا، <https://hadith.inoor.ir/>، ۱۴۰۰/۴/۲۶ ه ش.
- ۱۹- عباسی ولدی، محسن، **خط بزن از دوباره: عوامل تزلزل بنیان خانواده و راه های پیشگیری از آن**، قم: آیین فطرت، چاپ چهارم، ۱۳۹۸ ه ش.
- ۲۰- علاسوند، فریبا، **زن در اسلام**، قم: مرکز نشر هاجر، چاپ هشتم، ۱۳۹۹ ه ش.
- ۲۱- علی اکبری رنانی، حسن، **گفتارهایی در باب حریم و حرمت مهرورزی همسران**، با همکاری: محمد شامحمدی، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری مشعر، چاپ اول، ۱۳۹۸ ه ش.
- ۲۲- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، **الوافی** ، ج ۲ و ۱، اصفهان: مکتبه الإمام علی علیه السلام العامه، ۱۴۰۶ ه ق.
- ۲۳- کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، ج ۵، تهران: دارالکتب اسلامیہ، ۱۴۰۷ ه ق.
- ۲۴- _____ ، **ترجمه فروع کافی**، ج ۶، <https://hadith.inoor.ir/>، ۱۴۰۰/۴/۲۶ ه ش.

۲۵- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، ج ۴۳ و ۱۰۰، محقق عبدالزهراء علوی، مصحح: محمدباقر محمودی و دیگران، محقق عبدالزهراء علوی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.

۲۶- مظاهری، حسین، خانواده در اسلام، قم: شفق، چاپ اول، ۱۳۶۴ ه. ش.

۲۷- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۳، بی جا: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۵۳ ه. ش.

۲۸- _____، رساله احکام بانوان، بی جا، مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۸۰ ه. ش.

۲۹- موسوی، سید محمد صالح، فاطمه شناسی: تحقیق و تحلیل درباره شخصیت ام الائمه حضرت فاطمه زهرا، ویراست: محمد بیاتی نیا، قم: انتشارات رسالت یعقوبی، چاپ سوم، ۱۳۹۴ ه. ش.

۳۰- نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۴، بیروت: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ ه. ق.

مقالات

پروین، فرهاد، حسینی، وحیده، «شرایط، قلمرو و آثار فقهی و حقوقی ریاست زوج در رابطه با زوجه»، پژوهش حقوق خصوصی، شماره ۳، ۱۳۹۲ ه. ش.

زاهدی فر، سیفعلی، الهیاری نژاد، مریم، حامدی نسب، لیلا، «بررسی و تحلیل آیه شریفه «الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ»»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تفسیری، شماره ۱۷، ۱۳۹۳ ه. ش.

علیدوست، ابولقاسم، ساجدی، مهدی، «بررسی فقهی اطاعت زوجه از زوج»، فصلنامه علمی پژوهشی، حقوق اسلامی، شماره ۲۹، ۱۳۹۰ ه. ش.

پایگاه های اطلاعاتی

۱- پرتال امام خمینی (ره)

<https://www.imam-khomeini.ir/>

۲- پرتال جامع علوم انسانی

<http://www.ensani.ir/fa>

۳-سایت جامع احادیث نور

<https://hadith.inoor.ir/>

۴-کتابخانه‌ی نور

<http://noorlib.ir>

۵- کتابخانه‌ی قائمیه

www.ghbook.ir

۶- پژوهش حقوق خصوصی دانشگاه علامه

<https://jplr.atu.ac.ir/>

۷-فصلنامه علمی پژوهشی حقوق اسلامی

<http://hoquq.iict.ac.ir/>